

**Тыва Республиканын Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурунун  
«Аленушка» аттыг муниципалдыг бюджеттиг школа назыны четпээн уруглар сады**

**Барыын-Хемчик кожуунун ооредилге килдизинин  
Август човулелинде школа назы четпээн уругларга ооредилге талазы-  
биле кижизидикчи башкыларнын секция ажылынга дыннадыг  
«Сенсорлуг оюннар дузазы-биле 2-3 харлыг биче чаштарнын  
салаа шимчээшकिनерин сайзырадыры»**

**Номчуур кижизидикчи башкы:  
Сарыглар Чимис Алдын-ооловна,  
дээди категориянын башкызы**

**Кызыл-Мажалык суур, 2020 чыл**

*«Уругларнын салым-чаяанынын унер достери –  
оон салааларынын баштарында»  
В. А. Суҳомлинский.*

### **Ажылдын актуалдыы:**

Садик назылыг уругнун долу сайзыралын канчап чедип алырыл? Школаже кандыг арга-биле белеткээрил? Бо айтырыглар ада-ие болгаш кижизидикчи башкы бурузун уруглчу дувуредип чоруур. Бо айтырыгнын база бир оске талазынга доктаап корээлинер – бичии-бичии шимчээшकिनнерни болгаш салааларнын шимчээшकिनнерин харылзааштырып сайзырадырынын дугайында. Чугаа-домактын сайзыралы безин холдарнын салааларынын шимчээшकिनнеринге чагыртып турар деп чуве билдингир болгай.

### **Дувурелдиг айтырыы:**

Уругларны шинчилээнинин соонда мындыг дурум илереп келген: бир эвес салааларнын шимчээшकिनнери чыдып каан турар болза, чугаа-домак сайзыралы база аскап турар болур, ындыг болза-даа ниити шимчээшकिनнери ой-тавында болгаш оон-даа эки бооп болур. Холдардан азы салаалардан кээп турар ала-чайгаар чуткулдун салдары-биле чугаа-домак сайзырап экижитер. Аажок бедик деннелде шимченгир уруглар чувени шын угаап бодаар, оларнын чуве сактып алыры, кичээнгейни, чугаа-домаа тода болгаш эки сайзырангай болур.

Сайзырангай мээ болгаш сайзыраваан хол дээрге – бо бистин амгы увесте амыдыралдын аяны-биле дурумге дуушкен болуушкун-дур. Ынчалза-даа бо дугайы ада-иелерни болгаш кижизидикчи башкыларны дувуретпес арга чок.

### **Даап бодаан айтырыы:**

Бир эвес салааларнын шимчээшकिनнери сайзырангай болза, оон-биле кады чугаа-домаа угаан-бодаары база сайзыраар.

### **Сорулгазы:**

- уругларнын сос курлавырын, дыл - домаан, кичээнгейин, угаан - межерелин сайзырадыр;
- бичии уругларнын дыл-домаан, угаан-межерелин сайзырадыр, чараш чуулге болгаш найыралга ооредир;
- оюннун база бир онзагай байдалы болза «кижилер, ылангыя, биче чаштар ойнап тургаш, бодун долгандыр турар делегейни шингээдип, билип ап турар, оон кижизидилгелиг утка – шынары кижинин чугаа – домаан, угаан – сайзыралын сайзырадырынга.

**Арга-методтары:** дилеп – тыварынын методу, көргүзүг методу, проблемниг метод.

**Ажыглаан технологиялар:** проблемниг өөредилге технологиязы, чогаадыкчы мергежил сайзырадырының технологиязы, кадык-камгалал технологиязы.

**Дерилгези:** компьютер,мультипроектор.

Сала-сайгыттын шимченгири дээрге холдун (салааларнын) шимчээшкини, ону уруг школа назыны четпээнинде-ле кижизидилге болгаш ооредигнин туннели-биле чедип алыр. Уругнун холунун шынганнарынын шимчээшкинин сайзырадырда янзы-буру оюннарны (салааларга), чурулганы, боттарын ажаап билиринге (ооктенири, шидири) мергежилгелерни кылдыртып тургаш чедип алыр. Бир эвес холдун салааларынын шимченгири эки сайзырап эгелээр болза уругнун чугаазы болгаш боданыр чоруу экижиир.

Ынчангаш холдун шимченгир чоруун сайзырадырда ажыглаар «Салааларым кежээлерим» деп, О. О. Сувакпиттин шулуунге база «Матпаадыр» деп салаалар оюнун ажыглаарга дээштиг.

Оюн уезинде уруг бурузунун угаангыр-сагынгырын, хар-назынын, хоонун, кузелин болгаш чуну кылып шыдаарын ооренип коору чугула. Эн-не кол чуул – бо эрттирип турар оюннар, уругларнын сагыш-сеткилинге эки оттуруушкунну арттырар ужурлуг.

Чуну-даа кылып шыдавас, кошкак холдарлыг уругга карандашты тудускаш, ону чараштыр чуруурунга албадавайн, бичии уругнун кылган ажылы чедишкинниг, уре-туннелдиг болурунче сагыш салыр болза, ынчан оюннарга, кичээлдерге оон сонuurгалы улгадыр.

Ынчангаш бо киирип турар оюннар ада – огбелеривистин бурун шагдан бээр бодап тыпканы, оларнын амыдыралы-биле чарылбас холбаалыг оюннар болур. Ол оюннар чус-чус чылдарны дамчып эрткеш, бистин уевиске чедип келген. Бурунгу кижилернин оюн-тоглаазы оларнын амыдыралынын кандыг – бир хевирин улгелерлээни боор.

Оюн уезинде уруглар биле салаалар баштары биле ойнаар оюннарывыс:

1. «Чадыр - ог»
2. «Матпаадыр»
3. «Салааларым кежээпейлер»
4. «Арбай - Хоор»
5. «Беш куске»
6. «Хоглуг-омак алышкылар» оон даа оске оюннар хой.

Тыва уругларнын салаалар биле ойнаар оюннары:

1 – ги оюн:

Салаавыстын баштарын  
Саат чокка тудуштураал  
Огбелернин чурттап чораан  
Оо бо-дур корунер даан.  
«Чадыр-ог».

2-ги оюн. «Арбай-хоор»

Уругнун адыжынын иштинге тараа хоорганын оттундур кижиргендирип  
«былгаар»:

- Арбай-хоор, арбай- хоор, арбай-хоор.

Чуп- чудурук, бип-билек, оп- ожун,

Чап- чарын, тас колдук,

Кичик- кичик- кичик- деп, уругну кижиргендирип ойнадыр. Бо оюн бичии  
болуктун уругларынга, ылангыя чаа кээп турар уругларны аргалаарда дузалыг.

3- ку оюн **«Беш куске»**.

Уругнун адыжынын иштинге тоолдун болушкуннарын коргузуп ойнадыр,  
эгезинде улуг кижии боду айтып берип ойнадыр, дараазында уруг боду чугаалап,  
коргузуп ойнап турар апаар.

Адыш хире оран чурттуг , - *адыш иштин борбактай шыйып коргузер.*

Алды куске чурттап чораан, - *алды салаазын кожайтыр тудуп коргузер.*

Чуртунга кээп хар чаапкан, - *адыш иштинге салаалар бажы биле дээстигилеп  
чаар.*

Шупту эшкеш туруплаткан, - *хар эшкенин оттундур коргузер.*

Эргек хире саржаг чыткан, - *улуг эргээн айтып кожайтыр.*

Эн-не бичии куске чипкен, - *бичии салаазын кожайтып шимчедир.*

Элээдизи адааргааштын, - *улуг эргекти кожайтып, шимчедир.*

Эшкииш биле ойтур шаапкан. - *холду дааштыг часкаптар.*

4-ки оюн: **«Салааларым кежээпейлер»**.

Ачам бо- аннаар, ыяштаар.

Авам бо- аргытыннар, даараныр.

Акым бо- суглаар, хой кадарар.

Угбам бо- арыгланыр, аштаныр.

Аыш-чем кылчып, дузалажыр.

А мен бо мен, авам-ачам салгакчызы,

Салаалар бурузунун баштарынга дээстип, баштарын тудуп массажтай  
аарак чугааланып ойнадыр. Бо оюннун онзагай чуулу ог-буледе  
кежугуннеринин кым чуну кылып турарын уругдан айтырып, оон аайы биле  
уруг боду шимчедип мергежилгени кылдырып ойнадыр, чогаадып ойнай  
бээр.

Салаалар биле оюннарнын улуг ужур – утказы, салаалар ажылы  
быжыгып сайзыраар болза-ла, уругнун дыл-домаа, чугаазы, угаан-медерели  
сайзыраар дээрзин бистер кижизидикчи башкылар билип, ургулчу салаалар  
биле оюннарны ойнадып турар мен.

Ажылымны кинчээнгейлиг дыннаанынар дээш улуу-биле четтирдим.

Тыва улустун салаалар биле ойнаар оюннары:

Салаавыстын баштарын

Саат чокка тудуштураал

Огбелернин чурттап чораан

Оо бо-дур корунер даан.

«Чадыр-ог».

Уругнун салааларын чадыр-оглей тудар, баштайгы оюнда улуг кижиги уругдан айтырар, салаалар аразынга дээстип тургаш айтырар:

- Моон кирип болур бе? (салаалар бурузунун аразынга дээстир)

- Чок-деп, харыыларны алган соонда, «чадыр-огнун» адаанда эжиинге келир.

- Ам моон кирип болур бе?

-Ийе, моон кирип болур.

-Экии, мээн оолдарым улуг ан адып экелген, ону хайындырар улуг кара пажынар ачылап чор мен, бээр силер бе?

- Ап алыр силер бе, чадыр артында ызырар ыт бар, оваарымчалыг болунар ызыртып алдынар.( уругнун салаалар аразындан уне халы бээрин кызар, бир эвес уруг кашпагай болуп тудуп алыр болза, ытка ызыртып алган болур)

Оон соонда оюннарда уруг боду айтырып чугааланып оорени бээр.

2-ги оюн. **«Арбай-хоор»**

Уругнун адыжынын иштинге тараа хоорганын оттундур кижиргендирип «былгаар»:

- Арбай-хоор, арбай-хоор, арбай-хоор.

Чуп- чудурук, бип-билек, оп- ожун,

Чап- чарын, тас колдук,

Кичик- кичик- кичик- деп, уругну кижиргендирип ойнадыр. Бо оюн бичии болуктун уругларынга, ылангыя чаа кээп турар уругларны аргалаарда дузалыг.

3.оюн **«Матпаадыр».**

Салаа бурузун чыскаал аайы биле тудуп тургаш, ажылдадыр:

-Матпаадыр паштаныр,

Бажы-курлуг мал кадарар,

Ортаа-мерген от салыр,

Уваа-шээжек уруг алыр,

Биче-боовей буурек чип, чээрген чыыр.

Кылбас-тутпас чувези чок

Кызыл- маадыр алышкылар. (салааларны состер бурузу биле денге, ажылдадып чугааланыр).

4.тоол —оюн **«Беш куске».**

Уругнун адыжынын иштинге тоолдун болуушкуннарын коргузуп ойнадыр, эгезинде улуг кижиги боду айтып берип ойнадыр, дараазында уруг боду чугаалап, коргузуп ойнап турар апаар.

**Адыш хире оран чурттуг** , - адыш иштин борбактай шыйып коргузер.

**Алды куске чурттап чораан**, - алды салаазын кожайтыр тудуп коргузер.

**Чуртунга кээп хар чаапкан**, - адыш иштинге салаалар бажы биле дээстигилеп чаар.

**Шупту эшкеш туруплаткан,**- хар эшкенин оттундур коргузер.  
**Эргек хире саржаг чыткан,** - улуг эргээн айтып кожайтыр.  
**Эн-не бичии куске чипкен,**- бичии салаазын кожайтып шимчедир.  
**Элээдизи адааргааштын,** - улуг эргекти кожайтып, шимчедир.  
**Эшкииш биле ойтур шаапкан.**- холду дааштыг часкаптар.

**5.-ки оюн: «Салааларым кежээпейлер».**

Ачам бо- аннаар, ыяштаар.  
Авам бо- аргытыннар, даараныр.  
Акым бо- суглаар, хой кадарар.  
Угбам бо- арыгланыр, аштаныр.  
Аьш-чем кылчып, дузалажыр.  
А мен бо мен, авам-ачам салгакчызы,

**Оюн: «Матпаадыр»**

Матпаадыр паштаныр  
Бажы-курлуг бажын тудар  
Ортаа мерген от салыр  
Уваа-шээжек уруктаар  
Биче-шоомей чээрген чыыр  
Буурек чиир, арбай хоорар,  
Авазынга дузалажыр, былгааш тудар

**Оюн: «Арбай-хоор»**

Матпаадыр башкылаар  
Бажы-курлуг малдаар  
Ортаа-мерген от салыр  
Уваа-шээжек уран-шевер  
Биче-шоомей бижик коор  
Кылбас, тутпас чувези чок  
Кызыл-Маадыр алышкылар.

**Оюн: «Кичик-кичик»**

Улуг бурунгуларывыстын оюну.  
Уран- мерген, чечен состуг «Кичик-кичик»

- Бо чул?
- Сап-салаа.
- Чуп-чудурук
- Бип-билек
- Кып-кыры
- Оп-ожун
- Чап-чарын
- Тас колдук.

Кичик-кичик хирен билин  
Кичик-кичик хирин чулун  
Кичик, кичик, кичик, кичик.

**«Сула шимчээшкин»**

Алышкылар бежелээн

Аажы-чаны ангы-ангы  
Матпаадыр /чаяннаар/  
Бажы-курлуг /бажын борбаннадыр/  
Ортаа-Мерген олутпай /олурар/  
Уваа-шээжек элдепсинер  
Биче-шеемей чиик-чиик /маннаар/.

**Оюн: «Чыдыг кодан» (салаалар-биле оюн)**

*Бирээзи салааларны ускулештир тудуп алган оскези 5 салааларнын баштарынче айыткаш айтырып турар.*

-Борта кирер бе? (Чок)

*(Адыш иштинде хос черже айыткаш)*

-Кирип болур бе?- дээр

-Кирер. чуге чор сен?

Хой кадарган оглум кодан эъди эккелди, оон эъдин хайындырып чиир кара пажынар дилеп чор мен

-Ында чыышкын баарында ызырар ыдымга, узер инээмге устурттун халак!

-Ох!-дээш, буза устургеш, унерин оралдажыр, оскези адыжы-биле аспақтап . алырын кызыдар.

**Оюн: «Салаалар»**

Салааларым эртемдээннер.

Салааларым саны каш деп, санан тургаш билип аар мен

1 холумда 1,2,3,4,5, оскезинде-1,2,3,4,5.

Олар шупту каттышкаштын 10-деп санап кордувус-даа 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10.

Оя соглээн чиге соглээн Олар шупту аттарлыг-даа

**Оюн: «Хоглуг-омак алышкылар»**

Матпаадыр- кажыктаар

Бажы-Курлуг-тевек тевер

Ортаа-Мерген-тывызыктаар

Уваа-Шээжек - кожамыктаар

Бичии-Боовей - танцы-самнаар

Маргылдажып, моорейлежир

Хоглуг-омак алышкылар.

**Оюн: «МАТПААДЫР»**

Матпаадыр- малдаар Матпаадыр-малдаар

Бажы-Курлуг- Балыктаар Бажы-Курлуг- бажын тудар.

Ортаа-Мерген -от салыр Ортаа-Мерген- от салыр

Уваа-Шээжек-уран-шевер Уваа-Шээжек-уруктаар [

Бичии-Мерген бижик коор Бичии-Боовей буурек-баарак чиир , Кылбас тутпас чувези чок чээрген-чаарган чыыр

Кызыл -Маадыр алышкылар. Чуп-чудурук, кып-кыры, оп-ожун,

Чап-чарын,тас колдук

кижиргенир колдуктар Матаадыр-манчы-хуужуур кылыр

Бажы-Курлуг-боова-боорзак быжырыр

Ортаа-Мерген-от-козун салыр  
Уваа-Шээжек-уруг- дарыг алчыр  
Бичии-Моомей-бажын-балгат арыглажыр.  
Шалып-ишчи алышкылар  
Шагаа-найыр будуузунде  
Аьщ-чемнин дээжизин арбын кылгаш  
Арыгланып. шеверленген.

Матпаадыр – хоюн экээр  
Бажы-Курлуг – догерер  
Ортаа-Мерген – одаг кыпсыр  
Уваа-Шээжек эьт дулер  
Бичии-Моомей – улеп бээр